

Відгуки про «Російсько-український словник»

Іван Огієнко (Історія української літературної мови)

"Найцінніший словник, що має в нас епохове значення, – це "Російсько-український словник", що почав виходити з 1924 року, склала й видала Українська Академія наук у Києві; вийшло 6 випусків, а далі советська влада заборонила цього Словника. Над складом його працювали десятки наших учених".

Юрій Шевельов (Портрети українських мовознавців //
Всеволод Ганцов. 1. Ганцов і Академічний словник)

"Одним з монументальних пам'ятників українського культурного відродження 20-х років був у царині мовознавства так званий Академічний словник, що його повною назвою було **Російсько-український словник** Української Академії Наук. Як і майже всі культурні заходи, пороблені в ті бурхливі роки, він лишився недовершеним: вийшли томи I (А – Ж), II (З – Н, у трьох випусках) і III (О – П, у двох випусках). Четвертий том, готовий до друку, не побачив світу в зв'язку з розгромом Академії Наук на початку 30-х років.

Вимоги дня й політика советської влади до певної міри позначилися й на виданих трьох томах. Насамперед вони надали словникові його російсько-українського характеру, що зовсім не відповідав величезному матеріялові, повизбируваному з українських джерел. Сама редакція писала, що "попереду випадало б зредагувати українсько-російський словник, а вже тоді братися за російсько-український". Але це був початок українізації, багато людей переходили від російської мови до менше звичної української, і треба було дати їм змогу перекладати з російської мови на українську. Потреби ці наглили, і тому перший том словника вийшов без належної повноти матеріялу. Далі перший запал прохолов, у Державному видавництві України, що взялось видавати словник, не

вистачило нібито грошей на це, друкування дальших томів зволікалося, йшло безконечно мляво. Це, правда, дало змогу радикально поліпшити якість другого та третього тому супроти першого, але затягло темпи всього видання і кінець кінцем спричинилося до того, що останній том так і не дістався на полиці тих, хто його потребував.

Змушені обставинами давати російсько-український словник працівники Академії все-таки фактично поширили своє завдання. Вони не тільки впровадили багатючий фразеологічний матеріал і ілюстрації з українських текстів – в обсягу, не знаному перед тим ні після того в українському словництві, вони надали словникові також характеру синонімічного словника. Проти російського слова вони подавали спершу його прямий український відповідник, а далі більш-менш повно українську синоніміку цього відповідника. Фактично вони дали, особливо в другому й третьому томі, український синонімічно-фразеологічний словник, тільки що впровідне слово було російське. Тому скарги на те, що українські мовознавці не створили синонімічного словника, не зовсім слушні. Він тільки не доведений до кінця, але не з їх вини. Є. Тимченко в своєму огляді "Язикознавство" ("Україна", 1928, 3, ст. 129) не без слушности писав, що академічний "словник у своїй істоті залишається українсько-російським, тільки слова в нім у зворотнім порядку".

Ю.Шевельов (Так нас навчали правильних проізношеній)

"1. Епізод з історії українського словництва

Вершинними досягненнями української лексикографії дореволюційного часу були українсько-німецький словник Є.Желеховського і С.Недільського, 1886 і українсько-російський словник Б.Грінченка, 1909. Але першим науково опрацьованим словником широкого засягу з іншої мови на українську став тільки вже пореволюційний *"Російсько-український словник"* Української Академії Наук. Його перший том, зредагований А.Кримським, 1924, був ще тільки спробою, далеко не в усьому вдалою, але другий том, у

трьох випусках, також під редакцією Кримського, 1929 – 1933, і третій том, удвох випусках, під редакцією С.Єфремова, 1927 – 1928, справді відповідали науковим вимогам двадцятого сторіччя.

Цей третій том закінчував літеру **П**. Але останньому, четвертому томові, що охоплював літери **Р – Я** і був зредагований Єфремовим, не судилося побачити світ. Скільки знаємо, в друкованих джерелах про його долю нема докладних відомостей. Як говорилося в той час в академічних колах, цей том не тільки був готовий у рукописі, але був вискладаний у друкарні, але цей склад був розсипаний за наказом урядових органів. Нема відомостей про те, щоб десь зберігся його рукопис.

Знищення четвертого тому академічного словника (як і заборона давніше виданих томів) було наслідком зміни політичного курсу Уряду УРСР. З приїздом на Україну Сталінового емісара Постишева (січень 1933), самогубством народного комісара освіти Миколи Скрипника (липень 1933) і фактичним переходом комісаріату освіти в руки Андрія Хвилі попередня словникарська діяльність Академії Наук була проголошена шкідницькою, співробітники академічних лексикографічних інституцій були усунені з праці і в переважній масі виарештувані, а словники, видані перед тим, вилучені з ужитку. Одним з головних завдань новозаснованого Інституту мовознавства Академії, очоленого на короткий час Г.Ткаченком, а далі Наумом Кагановичем, було, власне, викриття "націоналістичного шкідництва" в праці Академії Наук та її інституцій..."

Ю.Шевельов (Нарис сучасної української літературної мови).

"Формування основ новітньої української літературної мови закінчилося творчістю Т.Шевченка, який мову своїх творів будував не на говірці свого села, а на використанні відомих йому різних говірок і старої літературної традиції.

Після того, розвиваючися й збагачуючися далі, українська літературна мова вбирала в себе різні елементи – слова, граматичні форми, синтаксичні

конструкції – з різних українських говірок (а також почасти і з чужих мов) і таким чином, зберігаючи свою киево-полтавську основу, зробилася мовою справді всеукраїнською, не будучи тотожною (як і кожна літературна мова) з жадною з українських говірок. Норми її, поступово виробляючися й відстоюючися, були фактично відтворені в мові найкращих майстрів українського слова – письменників, публіцистів і науковців. Одночасно поодинокі мовознавці робили зафіксувати ці норми в граматиках і словниках. Ці спроби завершуються двома монументальними працями, які і сьогодні мають значення авторитету і закону для української літературної мови. Для фонетики і граматики це є книжка Олекси Синявського "Норми української літературної мови" (Харків, 1931; друге видання – Львів, 1941); для лексики – "Російсько-український словник" Української Академії Наук, якого вийшло шість книжок (Том I: А – Ж; том II в 3 книжках: З – Н; том III в 2 книжках: О – П. Київ, 1924 – 1932). Правда, під Сове́тами ці книжки заборонені (а IV том Академічного словника взагалі не міг бути виданий), бо вони не відповідають русифікаційній політиці влади, однаке для вільного українського слова вони й далі лишаються найвищим авторитетом у справі норм української літературної мови".

Є.А.Карпіловська, доктор філологічних наук, професор, зав. відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України

Знання національної культурно-просвітницької та наукової традиції дає бачення не лише ретроспективи, а й перспективи розвитку української мови та українського мовознавства. Уважний, вдумливий аналіз, зокрема, нашої лексикографічної спадщини збагачує сучасних словникарів досвідом розв'язання теоретичних і практичних завдань, знахідками влучних і точних українських назв і виразів, що здатні передати найпримхливіші порухи людської думки, її найтонші нюанси. Завдяки старим словникам до мовної діяльності сьогочасного українського суспільства повертаються вже

напрацьовані нашими попередниками, але примусово й невинновдано забуті скарби української мови. Неабиякого значення мовний матеріал, накопичений у словниках періоду українського національно-культурного відродження 20-х – 30-х рр. ХХ ст., набуває нині. Нові обставини життя українського суспільства, державний статус української мови в незалежній Україні вимагають нового «обличчя» української мови, передусім очищення й поповнення її лексиону. Виконання цього невідкладного завдання передбачає критичний перегляд словникового фонду мови в світлі нових мовних норм, смаків, запитів українського суспільства...

Цей перекладний словник, над створенням якого працювали кращі наукові сили тогочасної України, містить багатющий лексичний матеріал, споряджений цінними ілюстраціями з літературних, наукових та фольклорних джерел. Він, без жодної пересади, подає стан українського словникового фонду в першій чверті ХХ ст., професійно і переконливо змодельований на потужній і вірогідній фактичній основі. Це засвідчує продумана структура словникових статей, система граматичних, стильових і стилістичних ремарок, розроблені способи деталізації семантики слів та ілюстрування особливостей їхнього вживання. Завдяки зіставленню з російськими відповідниками Словник А.Кримського – С.Єфремова виразно засвідчує самотність українських моделей номінації та словотворення. На цьому тлі уважний читач легко унааявнить моделі, нав'язані українській мові в період її примусового «злиття» з російською. Такі покручі постають самітниками в шерегах слів, регулярно утворюваних за питомими українськими моделями. У цьому легко пересвідчитися, звернувшись хоча б до певних розрядів префіксальних чи суфіксальних утворень на зразок рос. *отбелить* та укр. *вибілити*, але не *відбілити*. Глибші наслідки руйнації оригінальних моделей найменування, нехтування власними мовними ресурсами засвідчують покручі з українізованими російськими коренями, а то й цілими слівними структурами, пор.: рос. *бродить* (про вино, мед) й укр. *квасити*, *шумувати*, *мусувати*, *бухтіти*, *грати*, але не *бродити*.

Обговорюваний Словник на доказ активності таких знівельованих номінацій подає похідні від них (*квасильний, квасильня*, а не *бродильний, бродильня*) і стійкі словосполучки з ними, пор. *зраний мед*. Неабияк для розширення виражальних спроможностей мовців прислужаться і низки українських синонімів, поданих у Словнику на заміну кальок з російських відповідників, пор. рос. *выскачка* й уміщені в цій праці поруч із *вискічка, вискакуля, вискоченъ* також *вихватень, вихватко, випанок, доробкевич, скоробагатко*, але не *вискачка*, чи рос. *временищик* й пропоновані Словником *скоропадко, скоропада*, а не вміщене в сучасних словниках *тимчасовець*, скальковане з російської моделі найменування цього поняття. Не менш важливими є й стійкі образні словосполучки, що доводять самотність передавання певних понять в українській мові, наявність у ній засобів для вираження найрізноманітніших настанов мовців, зокрема, експресивно-оцінних, пор. рос. *брожение умов* і подане в Словнику *заколот у настроях*, а не *бродіння умів*, як радять читачам навіть найсучасніші українські перекладні словники, або рос. *злачные места* і вміщене в Словнику *зелений затишок*, а не скальковане *злачні місця*. Отже, розглядуваний Словник за самим способом опрацювання мовного матеріалу найкраще надається для уявлення спільного й відмінного в українському та російському лексиконах, в способах і засобах називання і, ширше, мовомислення.

Гаряче підтримуючи перевидання «Російсько-українського словника» УАН за редакцією А.Кримського та С.Єфремова як цінної пам'ятки українського словникарства, я разом з тим глибоко переконана, що для сучасного читача ця праця потребує належного коментаря, ознайомлення із засадами і способами її створення. Такий коментар мав би показати місце Словника в загальній українській лексикографічній та культурній традиції, його зв'язок із суспільно-політичними реаліями тієї доби, станом української мови й українського мовознавства на момент створення цієї праці. Таке ненав'язливо аргументоване, професійне скоригування читацького

сприйняття матеріалів Словника забезпечить їхнє критичне й вдумливе використання у мовній діяльності сучасного українського суспільства, в укладанні сучасних українських загальнодоступних і спеціальних словників.

**Михайлина Коцюбинська, літературознавець,
заслужений діяч науки і техніки України**

Російсько-український словник у трьох томах 1924 – 1933рр. – фундаментальне видання, одне з кращих в українському словникарстві, «освячене» такими незаперечними авторитетами в українській науці, як А.Кримський та С.Єфремов.

За багатством української лексичної частини словник цей досі не перевершено, адже він містить лексику, що вже на зламі 20 – 30-х років потрапила під заборону, як «буржуазно-націоналістична» і не увійшла до пізніших, санкціонованих владою, словників. Причому йдеться не тільки про лексику, а й про питомо українські моделі словотвору.

Уже в післяслові до 2-го і 3-го випусків II тому було декларовано «прагнення оздоровити академічний словник, не допускатися шкідливих буржуазних і націоналістичних тенденцій попередніх випусків». Що ж до багатостраждального т. III, то він практично не дійшов до людей, та й перші два давно вже стали раритетом. Таким чином, це чи не єдиний словник, що дає змогу відчувати дух української мови – як розмовної і діалектної, так і наукової та офіційно-ділової. У ньому немає штучно введених елементів, запозичених з російської мови, що стало нормою для всіх пізніших словників.

Отже, перевидання цього словника давно на часі. Він стане в пригоді як новому поколінню українських мовознавців і перекладачів, так і широкому колу користувачів, для яких розвиток рідної мови має принципове, екзистенційне, значення.

**Ольга Кочерга, кандидат фізико-математичних наук,
старший науковий працівник Інституту теоретичної фізики
ім. М.Боголюбова НАН України, керівник Київського фізико-
математично-астрономічного термінологічного семінару**

Сама потреба обґрунтовувати доцільність перевидання *Російсько-українського словника* за ред. А. Кримського та С. Єфремова (далі – Словник) є одним з парадоксів українського сьогодення, що (на жаль) органічно впливає з парадоксальної історії України та мови її народу. Сам факт вилучення з наукового (а отже, загальнокультурного) обігу суто мовознавчого видання на підставі політичних міркувань не має аналогів у світі, за винятком, можливо, Білорусі. Жодна мова не може повноцінно існувати в усіх сферах, зокрема науковій, без якнайповнішого академічного словника. Академічні словники є предметом ретельного досліджування, тяглого доповнювання, особливої турботи. Не так в Україні – наш найповніший та найґрунтовніший академічний Словник, результат спільної праці найвидатніших українських мовознавців, досі є невідомий не лише широкому загалові носіїв мови, а й більшості фахових філологів. Лише дехто мав нагоду побачити Словника, лише поодинокі науковці мають змогу з ним працювати. Проте історична цінність Словника є далеко не єдиним і не найважливішим аргументом на користь його перевидання.

Словника укладено на суто наукових засадах, на підставі суто українських мовних матеріалів, без огляду на примусові запозичення з російської мови та настанови політичних органів – на відміну від пізніших словників (зокрема 11-томового Словника української мови), що їх більшою чи меншою (але завжди великою) мірою базовано на потребах “теорії злиття мов”. Із пізніших словників вилучено не лише лексику, що підпала під офіційну заборону, а й граматичні похідники невилучених слів, побудовані за моделями, що їх оголошено “буржуазно-націоналістичними”. Брак у теперішніх словниках вилучених ще тоді слів та термінів породжує, зокрема, зачароване коло теперішніх негараздів наукової мови: редактори наукових видань викреслюють з текстів статей, монографій та підручників слова,

утворені за властиво українськими словотворчими моделями, мотивуючи це їхньою “ненормативністю” й незафіксованістю в словниках, отже, ці слова не фігурують в літературі, отже, не можуть потрапити до нових словників, отже, редактори ... далі все знов тим самим колом. Проте українська мова виявилася дивовижно стійкою попри всі втручання та наругу над самою її структурою. У живому спілкуванні носіїв мови знов і знов постають слова й вислови, що зникли з мови, здавалося б, без сліду. Про це свідчить досвід учасників Київського фізико-математично-астрономічного термінологічного семінару, що працює вже понад десять років. Діставши змогу користуватися Словником, ми з подивом і радістю побачили в ньому терміни та терміносполуки, що їх знаходили після тривалих суперечок та пошуків, вважали своїми новотворами чи розмовною фаховою лексикою. Виявилось, що ці (такі потрібні сучасним природничим наукам) слова не просто існували, їх зафіксовано навіть в загальномовному академічному Словнику! Зокрема це єдиний відомий нам словник, що містить дієслова *криштáлити(ся)*, *закриштáлити(ся)* та відповідні віддієслівні іменники *кришталювáння*, *скришталювáння*. Навіть з урахуванням незворотної зміни “кришталь – кристал”, ці слова самою своєю наявністю свідчать про те, що поява суфікса *-із-* в сучасних термінах *кристалізуватися* та *кристалізування* та зникнення дієслова доконаного виду разом з іменником, що позначає завершений процес, є наслідком примусового втручання в терміносистему і штучного уподібнення українських термінів російським так само, як у незліченних інших термінах, запозичених із чужих мов за російським взірцем. Матеріали Словника унаочнюють не лише лексичні втрати, а й примусове збіднення висловлювальних засобів української мови, порушення семантичної навантаги елементів словотвору, спотворення словотворчих моделей. Прикладів можна навести безліч тому не буду цього робити взагалі.

Навіть попри те, що всі матеріали та видруки четвертого тому Словника фізично знищено й відновити його неможливо, наявні три томи становлять

колосальну наукову вартість ще й тому, що дають змогу створити реєстр українських слів, що поза всяким сумнівом буде найповнішим джерелом вилученої та забутої української лексики – адже українські відповідники наявних у Словнику російських слів починаються з усіх літер абетки. Створення такого реєстру стимулювало би не лише теоретичне мовознавство, а дало би величезну користь практичному термінотворенню та розвитку загальної мови. Слова цього реєстру правили би за взірці, що з ними можна було би порівнювати новітні слівні утвори, за ними можна було би взорувати нові терміни та перевіряти правильність застосування словотворчих моделей.

Вважаю, що перевидання Словника є нагальною потребою...

Лариса Масенко, доктор філологічних наук, професор

У нарисі, присвяченому мовознавцеві Всеволоду Ганцову, Юрій Шевельов охарактеризував академічний “Російсько-український словник”, який було укладено в 20-х роках за активної участі В.Ганцова, як досі неперевершене лексикографічне видання. Це було написано в 1954 році, але неперевершеним цей словник лишається і сьогодні, попри значну кількість російсько-українських словників, виданих після 1991 року.

Цінність рецензованого словника, головними редакторами якого були видатні українські вчені Агатангел Кримський і Сергій Єфремов, – в тому, що лексикон української мови представлений в ньому, постає у повноті і розмаїтті виражальних засобів. Його ресурс вже не обмежується багатим, але недостатнім для охоплення всіх сфер суспільного життя словником народної мови, яким є, зокрема, попередній словник, упорядкований за редакцією Бориса Грінченка. Українська частина академічного словника значно повніша (фактично він заміняв відсутній на той час словник синонімів української мови), він представляє вже сформовану загальнонаціональну літературну мову, в якій поєднано східноукраїнську і західноукраїнську традиції формування літературного стандарту.

Під час погромницької кампанії 30-х років лексикографів, що працювали над словником, було репресовано, а словник, який встиг вийти до літери “П”, було вилучено з усіх бібліотек з налічкою “буржуазно-націоналістичного”.

Всі лексикографічні праці, видані після нього, були упорядковані під тиском компартійної вимоги зближення української мови з російською, а відтак значна частина питомої української лексики, а також запозичень, що ввійшли до української мови поза посередництвом російської, була вилучена або штучно обмежена через відповідне ремаркування слів.

Одним з актуальних завдань сучасної мовознавчої науки є порівняльний аналіз лексикону академічного словника 20-х років з реєстрами лексикографічних праць, виданих пізніше, що дасть можливість кодифікувати в сучасній українській мові безпідставно вилучену з неї лексику.

У зв’язку з цим справа перевидання цього словника, репресованого комуністичним режимом., стоїть дуже гостро, і лише млявістю і повільністю нашого руху до реальної, а не декоративної незалежності можна пояснити той факт, що його досі не перевидано.